

Osmanlı İmparatorluğu'nun dünya sistemine eklemlenme süreci ve azgelişmişliğin evrimi

Ahmet Emre Biber¹

Özet

Dünya ekonomisinin 16.yüzyıl sonlarından 19.yüzyıl'a kadar geçen dönemine bakıldığında, kapitalizmin gelişimi ile birlikte birçok ülkenin Dünya-sistemine bir biçimde eklemlendiği görülmektedir. Bu süreç aynı zamanda, ülkeler arasındaki merkez-çevre ilişkilerin belirginleşmesine ve bazı ülkelerin gelişmiş bazılarının ise az gelişmiş olarak ayrışmasına neden olmuştur. Bu ülkelerin azgelişmişlik durumlarının açıklanması, kapitalizmin gelişim sürecinde yaşadıkları sömürge egemenliğinin izah ve tahlilinde yatmaktadır. Ancak Osmanlı İmparatorluğu'nun bu süreç içerisindeki yeri diğer azgelişmiş ülkelerden farklıdır. Zira, Osmanlı İmparatorluğu, kendine has bir toplumsal ve bürokratik yapıya sahiptir. Kapitalizmin gelişim sürecinde, bu yapıların evrimi de diğer Dünya ülkelerinden farklı olmuştur. Dolayısıyla Osmanlı'nın nasıl ve neden azgelişmiş bir ülke olduğu, nasıl ve ne zamandan beri bağımlı bir duruma geldiğinin analiziyle yakından ilintili olmaktadır. Böylesi bir çözümleme ise azgelişmişlik kavramının ve bu kavram altında toplanan sorunların açıklanmasını gerektirmektedir. Çünkü bu sürece gelirken Osmanlı'nın Dünya-sistemine nasıl eklemlendiği ve tedricen nasıl bağımlı bir ekonomiye dönüştüğü, çevreleştiği ya da bu sürece zorlandığı önem taşımaktadır.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı, Dünya-sistemi, Sömürgecilik, Merkez-Çevre, Bağımlılık, Azgelişmişlik

¹ Abant İzzet Baysal Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İktisat Bölümü Araştırma Görevlisi, Tel: 03742541000/1463, e-mail: biber_a@ibu.edu.tr

Ottoman Empire integration process into the world system and the evolution of underdevelopment

Ahmet Emre Biber

Abstract

The world economy from the end of 16th Century to the 19th Century could be portrayed as the integration of nations' economies within the world system along with the progress of capitalism. During this transition period, the center-periphery relation became more evident. It also caused differences in economic development across countries. Understanding these differences requires the analysis of imperialism that emerged with the progress of capitalism. However, the experience of Ottoman Empire differed significantly from the experience of other countries, because of its unique social and bureaucratic structure. Therefore, this different structure, as well as its interaction with the world system, must be taken into consideration to understand how the Ottoman Empire had been integrated in the world system and evolved to a less-developed country. This analysis is need to explanation of concept of underdevelopment and problem which is gathering in this concept. Because, critically importance to reach this process, how the Ottoman Empire is gradually integrated world economics system and turn into dependent economy.

Keywords: Ottoman Empire, World System, Imperialism, Center- Periphery, Dependency Underdevelopment

1. Giriş

Osmanlı İmparatorluğu'nun Dünya ekonomisiyle eklemlenmesi, merkez Avrupa ülkelerinin gelişim sürecinin 16. yüzyıldan itibaren farklılaşmasıyla izah edilebilir. Bu analiz Osmanlı İmparatorluğu'nun azgelişmişliğinin, Avrupa kapitalizminin gelişiminin tarihsel süreci ile yakından ilgilidir.

Kapitalizmin Avrupa'da gelişimi, Dünyadaki diğer bölgelerde de toplumsal ve iktisadi anlamda etkiler ortaya çıkartmıştır. Bu süreçte Dünya ticaretinin gelişmesi ve bölgesel uzmanlaşmalar sonucu üretim örgütlenmesinin değişimi, merkez ve çevre ülkeler gibi dönüşümlere neden olmuştur. Bu ekseninde gelişen Dünya ekonomik yapılanması, beraberinde farklı gelişmişlik düzeylerini getirmiştir. Basitçe bu sistem, çevreden merkeze doğru bir artı değer akışı sağlamakta ve kapitalist sistemdeki karların maksimizasyonunu garantilemektedir. Bu da merkezdeki sermaye birikimini arttırmakta ve çevrenin azgelişmişliğine yol açmaktadır. Ancak bu süreçte çevreleşen ülkenin iç dinamikleri, yapıları ve tarihsel gelişimi de göz önüne alınmalıdır. Bu noktada Osmanlıdaki ticaret ve pazar yapılarının Avrupa ticaretinin ve kapitalizminin genişlemesi ile nasıl bir dönüşüm sürecine girdiği önem taşımaktadır. Osmanlı Devleti'nin bir çevre ülke oluşuna neden olan bu süreç aynı zamanda Osmanlı'nın Avrupa kapitalizmine eklemlenme ve onun tarafından içerilmesi sürecidir. Bu anlamda Osmanlı İmparatorluğu merkez Avrupa ülkeleri pazarı için hammadde sağlayan ve bu pazardan sanayi malları alan bir çevre ekonomisine dönüşmüştür.

2. Osmanlı'nın Dünya Sistemine Eklemlenmesinin Tarihsel Arka Planı

Osmanlı ekonomisinin yarı sömürge bir devlet oluşuna ilişkin en önemli referans noktası, konuyla ilgili literatürde de çok sık kullanıldığı gibi 1838 Balta Limanı ticaret anlaşmasıdır. Aslında bu referans noktası doğru olmakla birlikte, süreci başlatan temel argüman, Osmanlı toplumunun ve ekonomisinin gerileme dönemi olarak kabul edebileceğimiz 17 ve 18.yüzyıllardaki gelişmelerdir.

İlk olarak bu dönemde yaşanan gerileme süreci, merkezi devletin Anadolu'daki tüccarlar, toprak ağaları ve devlet memurları üzerindeki gücünün zayıflamasına ve bununla beraber devletin içine düştüğü mali bunalıma dayanmaktadır (Pamuk,1994: 11). Bu bunalımla beraber 17.yüzyıl boyunca devam eden Celali ayaklanmaları, Osmanlıdaki bürokratik cihazın çöküşüne paralel olarak, tabanın ya da tarımsal kır cemaatinin yıkılışına da zemin hazırlamıştır.

Bu kırsal cemaat kimi zaman güvenlik kimi zamansa yüksek vergilerden kurtulmak amacıyla daha verimsiz alanlara, bataklıklara ya da şehirlere göç etmiştir. Timar sisteminin ortadan kalkmasıyla sonuçlanan bu süreç, üretim ilişkilerinde de köklü değişimler meydana getirmiştir. Devlete düzenli bir gelir sağlayan bu eski sistem ortadan kalkınca ya da büyük ölçüde sekteye uğrayınca merkezi idare mevcut yeni güçlerin suyuna giderek bu yeni duruma uyum sağlamaya çalışmıştır (Yerasimos,1977a: 467).

Siyasi açıdan bakıldığında 17.yüzyıl'ın en önemli özelliği merkezi devletin gücünün hem başkentte hem de taşrada önemli ölçüde azalması, ancak ortaya çıkan iktidar boşluğunun herhangi bir toplumsal ya da siyasi güç tarafından doldurulamamış olmasıdır. Bu süreçte savaş teknolojilerinin gelişmesi ve sipahilerin etkinliğinin azalması, yeniçerilerin sayısını arttırmıştır. Ayrıca batıda Venedik ve Avusturya doğuda ise İran ile girilen savaşlar için merkezi devlet kırsal kesimdeki reayayı silahlandırmıştır. Bir süre sonra bu paralı askerler başkentte giderek ağırlığı artan bir siyasi güç oluşturmaya başlamıştır (Pamuk,1993: 121). Bununla beraber uzun süren savaşlar ve yeniçerilerin maaşlarının ödenememesi nedeniyle yeniçerilerin ayaklanmaları siyasi ve toplumsal bunalımı daha da derinleştirmiştir. Ek gelir yaratmak için başvurulan taşıma işlemleri ise fiyat artışlarına neden olmuştur. Bu süreçte merkezde oluşan siyasi boşluk, devletin taşra üzerindeki denetiminin zorlaşmasına neden olmuş, bununla beraber, timar sisteminden iltizam yöntemine geçiş, güçlü bir ayan hiyerarşisini ortaya çıkarmıştır. Kapıkulları, sipahiler, yeniçeri serdarları, mültezimler, eminler, eski beylerbeyleri, sancak beyleri, kadı ve müderrislerden oluşan ayan sınıfı vergi toplama yetkisi ile vergi gelirlerinin önemli bir kısmına el koymuştur (Kıray,1995: 60). Çoğu zaman bizzat merkez tarafından atanan valiler bile ayaklanmış, vilayetler bağımsızlıklarını ilan etmişler ve reaya üzerinde baskı oluşturarak yüksek vergiler toplamışlar ya da merkezi devletin vergi toplamasını imkânsızlaştırmışlardır.

Osmanlı İmparatorluğu'nun hem ekonomik hem de siyasi düzeninin çöküş sürecini hazırlayan 17. ve 18. yüzyıldaki gelişmeler, aynı zamanda batıda kapitalist üretim tarzının doğuşunun yaşandığı dönemlerdir. Ancak bu dönemde, Avrupa kapitalizminin Batı Avrupa'ya doğru kaymasıyla beraber Akdeniz coğrafyasında doğan boşluk kendi özel sorunlarıyla ve Venedik ya da İran gibi aynı durumdaki düşmanlarıyla karşı karşıya bulunan Osmanlı'ya sömürgeleşme sürecinde kısmen bir yüzyıl kadar soluk alma fırsatı vermiştir. Fakat bu durum 18. yüzyıl'dan itibaren değişmiştir. Bu dönemin en önemli niteliği Osmanlı aleyhine gelişen ve

ekonomik alandan çok coğrafi alanda bir yayılma siyasetidir. Bu dönemde batıyla Osmanlı arasındaki ekonomik ilişkiler aynı temeller üzerinde kalmıştır. Ancak Osmanlı'nın ilk defa modern çağın sömürgeci savaşlarıyla karşı karşıya kaldığı Napolyon döneminden sonra bu ilişkiler değişikliğe uğramaya başlamıştır. Çünkü kapitalist sistemin dışında kalan ve daha önceleri özellikle ucuz hammadde üreticisi olmaları açısından ele alınan ülkeler, bu dönemden sonra aynı zamanda tüketici gözüyle, yani Avrupa malları pazarı gözüyle de bakılmaya başlanmıştır. 19.yüzyıl sömürgecilik çağını başlatan da bu bakış açısı olmuştur (Yerasimos, 1977a: 449).

3. Osmanlı'nın Dünya Sanayi Kapitalizmiyle Eklenme süreci

Avrupa'da 19.yüzyıl başlarında gerçekleşen sanayi devrimi beraberinde modern zamanların sömürgecilik anlayışını ve az gelişmişlik kavramını getirmiştir. Kapitalist üretim tarzının gelişim sürecinde, manufaktür üretiminden fabrika tipi üretime geçişi belirleyen sanayi devrimi, aynı zamanda kapitalist sistemin pazarlarının Dünya ölçeğinde genişlemesini ve uluslararası işbölümünü de zorunlu kılmıştır. Sanayi devrimini gerçekleştirmiş ve gerçekleştirmemiş ülkeler arasındaki bu işbölümünde ilk grup ülkeler sanayi mallarının üretici ve ihracatçısı, ikinci grup ülkeler ise bu malların pazarı konumundadır. Üretim üzerinden tanımlanan bu işbölümü aynı zamanda toplumsal sistemler üzerinde de bir farklılaşma yaratmaktadır (Gülalp, 1983: 17).

Osmanlı'nın bu anlamdaki az gelişmişlik ile tanışması ve çevreleşme süreci de gene 19.yüzyıla rastlamaktadır. Bu sürecin gelişimi ise şu şekilde gerçekleşmiştir. Sanayi Devrimi, İngiltere ve diğer Batı Avrupa ülkelerini düşük maliyetli ve büyük miktarlarda mamul mal üreten ekonomilere dönüştürmüştür. 19.yüzyılın ortalarına doğru bu ülkeler büyük miktarlarda ürettikleri bu mamul mallara hem Pazar arayışına hem de ucuz gıda maddeleri ve hammadde arayışına girmişlerdir. Sanayi Devrimini gerçekleştirmiş Avrupa ülkeleri ile üçüncü Dünya ülkeleri arasındaki, mamul mallar ile tarımsal mallar ticaretinin muazzam boyutlara ulaşması ve hızla genişlemesi bu koşullarda başlamıştır. Bu süreçte Dünya ticareti genişlerken, Dünya ekonomisinin hiyerarşik yapısı da biçimlenmeye başlamıştır (Pamuk, 1993: 153).

Osmanlı İmparatorluğu'nun, Avrupa ile olan ticareti de bu dönemde oldukça büyümüştür. Genişleyen bu dış ticaret, Osmanlıdaki üretimin bileşimini iki açıdan etkilemiş, dış pazar için tarımsal mal üretimi yaygınlaşırken, sanayileşmiş ülkelere ithal edilen mamul

malların rekabeti, zanaatlara dayalı üretim faaliyetlerini geriletmiştir. Böylece nüfusun çoğunluğunun yaşadığı kırsal alanlarda tarım ve tarım dışı üretim faaliyetlerinin birlikteliği giderek parçalanmıştır (Pamuk, 1994: 16). Bu parçalanmanın en çarpıcı örneğini ise pamuklu ve yünlü dokuma sanayi oluşturmaktadır. Bu yüz yılda İngiltere pamuklularının ülkeye girişiyle birlikte karlar üçte bir oranında azalmış, 1825 yılında İngiltere Osmanlı İmparatorluğuna 8,318 Sterlin değerinde yünlü ihraç ederken 1855 yılında bu rakam on yedi misli artarak 142,772 Sterlin yükselmiştir. İngiliz yünlü ve pamuklularıyla rekabet edemeyen Anadolu'daki dokuma sanayi üretimi ise kırk yıl öncesine oranla on misli azalmıştır (Yerasimos, 1977b: 657). Bu çerçevede düşünüldüğünde ulusal sanayinin çöküşü, batıdaki sanayi devrimi ve bunun Osmanlı üzerindeki etkisine neden olan olay 1838 ticaret anlaşmasıdır.

Osmanlı İmparatorluğunu sanayi kapitalizmine ve ardında finans kapitalin egemenliği altına sokacak olan 1838 yılında İngiltere ile imzalanan Balta Limanı Ticaret Anlaşması Avrupa kapitalizminin pazarı haline gelen Osmanlı İmparatorluğu'nun Dünya-sistemine eklemleme süreci'nin en önemli halkasını oluşturmaktadır. Benzer anlaşmanın daha önce Çin'de üç yıl süren afyon savaşlarıyla zorla gerçekleştirilmiş olmasına karşın Osmanlı İmparatorluğu bu anlaşmayı sessiz bir biçimde imzalamıştır² (Kazgan, 1999: 31). Bu anlaşmanın getirdiği düzenlemelerin bir bölümü, dış ticarete uygulanan tekel düzeni ile özel sınırlamalara ve ek vergilere ilişkindir. Buna göre 1838 öncesinde uygulanan tekel (yed-i vahit) kaldırılmış ve devlet sahip olduğu vergi ve sınırlamalardan vazgeçmiştir. Gümrük vergisi ile ilgili olarak, İngilizler değer üzerinden alınan yüzde 12'lik bir vergi dışında hiçbir vergi ödmeden mal alıp ihraç edebileceklerdir. Buna karşın ithalattan alınan vergi 1838 öncesinde yüzde 3 iken ticaret anlaşması sonrasında yüzde 5 olarak belirlenmiştir (Pamuk,1994:18). Osmanlı 1827-1832 yıllarında 743.000 sterlin mal ithal ederken 1833-1838 yıllarında ortalama 1.543.000 sterlin mal ithal etmektedir. 1838 Ticaret anlaşmasıyla Osmanlı'ya giren mallar üzerindeki gümrük vergisi %5 olmasına karşın, aynı anlaşmaya göre tüm iç gümrükler ve tekeller kaldırılmıştır. Artan gümrük vergilerinin yanısıra İngiliz fiyatlarında görülen %1.4 lük yıllık ortalama artışa rağmen Osmanlı'nın İngiltere'den aldığı malların değerinde fiyat artışının

² Çin'dekine benzer bir muhafazakâr anlayışın Osmanlıda oluşmamasının ve bir direnç gösterilmemesinin en önemli nedeni. Osmanlı bürokrasisinin II. Mahmut ile başlayan reform hareketleri ve batılılaşma çabalarıdır. Bürokrasi, devlet memurlarının sınıf ayrıcalıklarını devam ettirebilecek bir kapitalist bütünleşme modelinden yana manevra yapmış, böylece geleneksel düzenin yeniden yapılanması alternatifi Avrupa devletleri modeli karşısında kaybolmuştur. (Keyder 2000: 39-55)

ötesinde bir artış gözlemlenmektedir. 1839–1844 yılları arasında ortalama 2.174.000 sterlin olan ithalat, 1845–1850 yılları arasında 3,769,000 sterline çıkmıştır. Yani 1838 den 1850 ye kadar ki dönemde Osmanlı'nın, İngiltere'den ithalatı %400 artarken, Osmanlı'nın toplam İngiliz ihracatındaki payı %1,9'dan %4,9'a yükselmiştir (Kurmuş,1977: 43). 1838 anlaşmasına benzer anlaşmalar birkaç yıl sonra diğer Avrupa ülkeleriyle de imzalanmış ve ticaretin zaten kolay olduğu Osmanlı İmparatorluğu artık tam bir serbest ticaret bölgesi olmuştur. Bu dönemde batı'da sanayi üretiminin olağanüstü artışı taşımacılık teknolojilerinin gelişmesi ve maliyetlerinin düşmesiyle beraber, özellikle Fransa ve İngiltere'ye tanınan kurumsal olanaklarla³ birleşince 1820'lerde başlayan ticaret hacmi 1840'lara kadar önemli ölçüde yükselmiştir. Bu trend 1873 'deki iktisadi durgunluğa kadar sürmüştür (Keyder, 2000: 45).

4. Bürokratik Yapının Dönüşümü ve Finans Kapitalin Egemenliğine Girişi

Osmanlı'nın finans kapitalinin egemenliğine girişi sonuçları açısından çok daha sancılı olmuştur. Bu süreç Osmanlı'nın batılılaşma çabalarının sonucu yapılan bir dizi reform hareketiyle başlamıştır. 1839'da Tanzimat fermanıyla başlayan bu reform hareketlerinin en önemli amacı merkezi devletin gücünü arttırmaktır. Fermanla birlikte devlet bir yandan maliyeyi güçlendirirken diğer yandan taşradaki unsurların iktisadi temellerini zayıflatmak amacını gütmüştür. Bu süreçte vergi toplanmasında iltizam usulü kaldırılarak yerine kendi bürokratlarının vergi toplaması ilkesi benimsenmiş ancak başarılı olunamamıştır. Merkezi devletin reformlar yoluyla güçlenme çabaları beraberinde kendi çelişkilerini de getirmiştir. Taşradaki unsurların karşısında devletin gücünün arttırılması, maliye ve orduyu güçlendirme çabalarının çoğunda Osmanlı Devleti Avrupa'nın mali desteğine başvurmak zorunda kalmıştır (Pamuk, 1993:163). Tanzimat dönemi reformlarının en önemli sonuçlarından biri, Dünya-sistemi içinde Osmanlı'nın artık çevre olan konumunun meşrulaşmasını ifade ediyor olmasıdır. Bu çerçevede Gülhane Hattı Hümayunu, devletin artık bağımlı olduğu bir sistemde kendine düşen payı almaya girişebileceği yasal çerçeveyi sağladığı anlamına gelmektedir.

Ayrıca Tanzimat Fermanının diğer önemli bir sonucu da reformların devlet aygıtının örgütlenme yapısında meydana getirdiği değişikliktir. Hükümet faaliyetlerinin çeşitlenmesi bu değişimin en önemli yönlerini oluşturmaktadır. Bu süreçte Osmanlı devlet yapısı içinde var

³ Bu kurumsal olanaklardan en önemlilerinden biri İzmir- Aydın demir yolu şirketinin kurulmasıdır. Bu demiryolunun geçtiği güzergahtaki hükümete ait toprakların madenlerin ve ormanların bedava kullanım hakkı ve demiryolu bitiminden sonra bu hattın 45 kilometrelik çevresinde bulunan madenlerin az bir vergiyle işletilmesi hakkı yabancılara verilmiş olmaktadır. (Kurmuş, 1977: 57)

olan çelişkilerle birlikte Tanzimatla beraber bürokrasisinin hızla dönüşümü, mevcut olan yapı içinde farklı fraksiyonlar ve bölünmeler meydana getirmiştir (Wallerstein&Decdeli&Kasaba, 1983: 49). Bu yeni bürokratik yapı ise çeşitli ticari ve ikili anlaşmalarla Osmanlı ekonomisine giren Avrupa ticari sermayesiyle çatışmaktadır. Bu noktada belirtmek gerekir ki, Avrupa pazarları için hammadde üreten, bu pazarlardan sanayi malları alan bir bölge haline gelen Osmanlı İmparatorluğu'nun siyasi bütünlüğü çatlamaya başlamış ve imparatorluk içinde malların akışını devlet eliyle sağlayan bütünleştirici mekanizma işlemez hale gelmiştir. Bu süreç, yabancıların ve gayrimüslimlerin (Osmanlı tebaası olan tüccar sınıfın) gücünün artmasına ve müslüman yerli tüccar sınıfının gücünün zayıflamasına neden olmuştur. Tanzimatla beraber dönüşen bürokratik yapının çatıştığı ticari sınıf işte bu süreçle ortaya çıkan yeni aracı burjuvazidir (İnan,1983: 23).

Bürokrasi ile Osmanlı'nın, çözülme ve çevreleşme sürecinde gelişen çatışmanın izahı iktisadi artığa kim tarafından el konulacağı ile ilintilidir. Geleneksel anlamda bakıldığında imparatorlukta iktisadi artığın büyük bölümüne el koyan sınıfın bürokrasi olması gereklidir. Ancak gerek 1838 ticaret anlaşması gerekse yabancılara verilen diğer imtiyazlar nedeniyle gelişen yeni ticari burjuvazi bu süreci tehdit etmekte, iktisadi artığın büyük bir bölümü ticaret ve krediyle uğraşan bu yeni sınıfın eline geçmektedir. Vergi sisteminde tüccarların gelirlerinin bir bölümüne dâhili ve harici vergilerle el konulmasına çalışılmışsa da, dış ticaretle uğraşan bu sınıf Avrupalılara tanınan imtiyazlar sayesinde bu vergilerden ya muaf olmuşlar yada çok az bir vergi ödemişlerdir.⁴ Bunun yanı sıra, bu tüccar sınıf, yeni tüketim alışkanlıklarının oluşmasıyla birlikte, bürokratlara lüks ithal malları satarak devletin el koyduğu artıktan bu yolla da pay almaktadır. Bu süreci bir bütün olarak düşündüğümüzde, devlet memurları, köylülerin ürettiği ve vergilendirilen artığın tüccarların eline geçmesine aracı olmaktadır. Dolayısıyla Osmanlı İmparatorluğunun geliri ve üretimi bir yandan büyürken, bürokrasinin bu

⁴ Kapitülasyonlar ya da imtiyazlarla tanınan vergi muafiyetleri ile yabancı tüccarlar ve kişiler her çeşit vergiden muaf olmuşlardır. Bunun yanı sıra ticarethaneler de mali kontrollerin dışında kalmaktadır. Hazine açıklarının kapatılması için sıklıkla başvurulmuş çözümlerden biri olan halka dolaylı ya da dolaysız vergiler konması girişimleri arasında yabancı tüccarlara kazanç vergisi uygulanmamıştır. İmtiyazların tanıdığı bir diğer muafiyet ise hukuk müeyyidesi biçimindedir. Buna göre yabancı tüccarlar ve tebaaları kendi konsolosluklarının uygulayacağı kendi devletlerinin kanunlarının hükmü altında sayılacaklardır. Bu sayede bir çok ülke konsolosluğu, önceden Osmanlı tebaası olan çok sayıdaki yabancı unsurlara pasaport vermek suretiyle bu ticari imtiyazdan yararlanma olanak sağlamıştır. (Berkes,1976: 99-102).

gelirden aldığı pay küçülmekte, yeni burjuvazinin aldığı pay ise artmaktadır (Keyder, 2000: 53-54).

Osmanlı Devleti'nin finans kapitalinin egemenliğine giriş sürecinde Tanzimatla beraber dönüşen bürokratik yapının rolü önemlidir. Ancak bu nokta da belirtmek gerekir ki, Osmanlı'nın sahip olduğu bu siyasal zengin yapı aynı zamanda Osmanlı'nın tam bir sömürge devlet olması önünde de önemli bir engeldir. Bu noktada emperyalist devletlerin özellikle 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren, Osmanlı Devleti üzerindeki emellerini gerçekleştirmek için giriştikleri rekabet, bürokrasiye daha geniş bir manevra alanları sağlamış ve toplumsal yapının kolonileşmesine karşı direnci kolaylaştırmıştır. Bu nedenle bürokratik yapı bir yandan devletin tam sömürgeleşmesi önünde bir engel olurken diğer yanda toplumsal artığın ticari sermayenin eline geçmesinde aracı olarak imparatorluğun çevreleşmesine katkı sağlamıştır. Bu süreçte bürokrasinin kararsız konumu ve çoğu zaman dar sınıfların çıkarlarını gözetmesi, sonuçları açısından çelişkili olan politik kararlar almasına neden olmuştur. Bunun en çarpıcı örneğini Osmanlı'nın borçlanma politikası oluşturmaktadır (Keyder,2000: 54-55).

Osmanlı 19. yüzyıla kadar dış borçlanma yolunu uluslararası alanda bir statü kaybı olarak görerek bu yola gitmemiştir. Bu döneme kadar olan borçlanmanın ilk plandaki nedenleri ise imparatorluk bütçesindeki gelir darlıkları ve bütçe açıkları olmuştur. Genelde bu açıkların finansmanı, Galata bankerleri olarak bilinen sermaye sahiplerinden alınan yüksek faizli kredilerle sağlanmıştır. Ancak reform hareketleriyle beraber, gerek idari yapıların gerekse ordunun modernleştirilmesi çabaları, paralel olarak harcamaların da artmasını neden olmuştur (DuValey, 1978: 78). Bu süreç Osmanlı'nın dış borç alması yönünde baskı oluşturmuş, İngiltere ve Fransa karşısında direnme gücünü kırmıştır. Bu arada Galata Bankerlerinin Osmanlı ithalatının devamlılığı için faiz getiren kağıt para (Kaime) çıkarılması yönündeki baskıları sonucu, 1840'da Osmanlı Devleti %8 faizli kaimeler çıkartmış ve bunu faizsiz kaimeler takip etmiştir. Bu süreçte bankerlerin elindeki faizli kaimeler pirim yapmış, faizsiz kaimeler ise değer kaybetmiştir. Ayrıca çıkarılan bu kaimelerin Avrupa piyasasında satışı, Avrupalı yatırımcıların, yüksek risk olmasına karşın kendi ülkelerindeki %3 lük faizin çok üzerindeki bu faiz oranları nedeniyle, Osmanlı piyasasına akın etmesine neden olmuştur. Osmanlı'nın finans kapitalin ağına düşmesi bu süreçle başlamıştır (Kazgan, 1999: 35).

1854 yılına gelindiğinde Osmanlının içinde bulunduğu mali görünüm oldukça kötü bir durumdadır. Bu döneme kadar yapılan 15 milyon sterlinlik iç borç ve tedavüle sokulan yeni kaimeler, beşlikler ve altılıklar, para arzında şişkinlik ve Osmanlı ekonomisinde ciddi bir enflasyonist baskı yaratmış, bunun sonucu da Osmanlının dış ticaret dengesinde ve bütçesinde bir açık olarak ortaya çıkmıştır. Bu arada Kırım Savaşı giderlerinin de imparatorluk hazinesince karşılanabilirliğinin olanaklı olmayışı, Osmanlı idarecilerini ilk kez dış borçlanmaya itmiştir. 1954'de alınan ilk dış borç, harcamaları finanse edemeyince bu kez 1955'de ikinci bir borçlanma gerekmiştir. Bu süreçte Osmanlının bütçe açığı 1853-1855'de 5,800,000 sterline yükselmiştir (Yerasimos, 1977b: 693). Bu arada Osmanlı'nın dış borca yönelmesinde etkili olan diğer bir unsurda bürokrasidir. Tanzimatla beraber devlette merkeziyetçi ve yeniden yapılanmaya yönelik girişimler bürokrasinin hakimiyetini arttırmıştır. Bu sınıf içindeki bir kesim, sınıfsal ayrıcalıklarını ve statülerini kaybetmemek ve de diplomatik anlamda meşruiyet kazanmak için dış borç alma sürecini desteklemiştir (Pamuk, 2001: 9).

Osmanlının bütçe açığını ve Kırım Savaşı'nın finansmanı için 1854 ve 55 de alınan borçlardan hemen sonra 1856'da Islahat Fermanı ilan edilmiştir. Bu ferman Osmanlı İmparatorluğu üzerinde kurulacak olan finans egemenliğinin temelini teşkil etmektedir. Bu amaçla batılı devletlerin baskılarıyla çıkarılan Islahat Fermanı ve hemen ertesinde imzalanan Paris Anlaşması, Osmanlı İmparatorluğuna yatırılmak istenen her türlü sermayeye teminat vermektedir.⁵ Ferman hem azınlıklara bazı ayrıcalıklar ve haklar tanımakta ki tanınan bu haklar daha sonra 1858 deki arazi kanunnamesi ile kendini göstermiştir. Hem de yabancılara daha büyük mali imtiyazlar tanımıştır (Eldem, 2005: 432-433). Fermanın ilgili hükümlerinde, mali ve parasal sistemde reforma dönük banka ve benzer mali kuruluşların oluşturulması, ayrıca Osmanlı Devleti'nin maddi ve kamusal gelirlerini arttırmaya dönük bir fon yaratılması gerekliliği ifade edilmektedir. Bu süreçte, Osmanlı Devleti parasal istikrarsızlığa son vermek, devletin kredibilitesini arttırmak, yeraltı ve yerüstü maddi zenginliklerin işletilebilmesi amacıyla gerekli parayı tedarik edecek banka gibi kurumlar oluşturmak, tarımsal ürünlerin nakli için demiryolları yapmak, ziraat ve ticaretin geliştirilmesi için Avrupa sermayesinden

⁵ Verilen teminatlarla ilgili olarak 12 Şubat 1856'da Times gazetesinin nüshası şunları yazmaktadır. "yabancıların toprak almasında her türlü engelin ortadan kalkması, sağlıklı bir mali sistemin kurulması ve yol ve ya köprülere yatırılan sermayenin güven altına alınabilmesi için verilen teminatlar, ardından büyük sonuçlar getirecek olan diplomatik başarılarıdır. Önümüzde işlenmemiş ve zengin topraklar bulunmaktadır. Batı sanayii bu topraklara nüfuz etmeli ve ona sahip olmalıdır." (Yarasimos, 1977b: 703)

yararlanmak gibi yapılması gereken işler sıralanmaktadır. Bu şekliyle, Ferman, Osmanlının mali anlamda bir yarı sömürge oluşunun ilanıdır (Eldem, 2005: 433-434).

1856 yılında verilen imtiyazlarla birlikte Osmanlı hazinesinin yaşadığı dönemsel krizleri önleyecek ve Osmanlının Avrupa piyasalarına eklemlenmesini sağlayacak banka kurma girişimleri başlamıştır. Bu çerçevede İngiliz ve Fransız sermayeleriyle 1856 Ottoman Bank ve 1863'de ise onun mirasçısı olan Bank-ı Osmanî-i Şahane kurulmuştur. Kurulan bu banka Osmanlı adına her an altına çevrilebilen banknot ihraç etme hakkına sahiptir, ayrıca bütün kambiyo işlemlerini yürütecek, bankacılık faaliyetleri yanında ticaret de yapabilecektir. Faaliyetlerinin bir bölümü, her türlü vergi, resim ve harçtan muaftır. Bunun yanı sıra bu banka Osmanlı adına emisyon yapma yetkisini de devralmıştır. Böylece Osmanlı Devleti fiilen altın standardına bağlanırken, senyoraj hakkından da vazgeçmiş olmaktadır (Pamuk, 1993: 284-285). Ancak Osmanlı Bankası, Osmanlı Rus savaşı gibi özel durumlar dışında emisyon yapmamıştır. Bu da zaman içinde deflasyonist bir etki yaratmıştır. Avrupa finans kapitalinin bir aracı olarak çalışan banka devletin emrinde bir emisyon bankası işlevini yerine getirmemiş. Böylece bütçe açıklarının yüksek tuttuğu faizler ve borçların anaparaları Avrupa finans kapitaline akmıştır (Kazgan, 1999: 38). Osmanlı Devleti ilk borç aldığı 1854'den, artık borçlarını ödeyemeyeceğini ilan ettiği 1875-76'ya kadara 16 kez çok yüksek miktarlarda ve ağır koşullarda borç almıştır. Bu ağır koşulların en önemli göstergesi faizlerin yüksekliğidir. Resmi borç anlaşmalarında genellikle faiz oranları tahvillerin itibari değerinin %4-5 civarında iken bu oran Osmanlı'da %10'un üzerinde seyretmiştir. Söz konusu dönemde Dünya fiyatlarının büyük ölçüde sabit kaldığı düşünülürse bu yüksek faiz oranları oldukça ağır koşulları ifade etmektedir. Bu dönemde alınan borçların çoğu cari harcamalara aktarılmış daha sonra alınan borçlar ise önceki dönemlerin ancak faiz ve anaparalarını karşılamıştır (Pamuk, 1994: 66-67). Tanzimat ve diğer ıslahatlarla başlayan bu borçlanma (ya da borçlandırma) süreci, Osmanlı Devleti'nin Dünya-sistemine eklemlenme sürecinde ekonomik köleliğin tesisini sağlamıştır. Kapitülasyonlar ve ticari imtiyazlar bu "köleliğe giden yol"un kapısını aralamıştır. Ancak bundan daha etkili olan başka bir yol devletin ekonomik kararları üzerinde kurulacak olan bir kontrol mekanizmasıdır. Bu kontrol mekanizmasının tek yolu da borçlandırmadır (Çavdar, 1970: 37).

Osmanlının Dünya-sistemine eklemlenmesiyle ekonomisi tamamen yabancı finans kaynaklarına bağımlı hale gelmiştir. Bu nedenle dışarıdan alınan borçlar Osmanlı ekonomisi için artık hayati önem arz etmektedir. Ancak 1873 yılında yaşanmaya başlanan borsa kriziyle

beraber. Osmanlıya akan sermaye ihracı kesilmiştir. 1875'de ise Osmanlı borç ödemelerini yarıya indirmiş 1876'da ise moratoryum ilan etmiştir. Osmanlı Devleti'nin artık borçlarını ödeyemez duruma gelmesi, Avrupa mali sermayesine borçların ödenmesini güvence altına alacak kontrol mekanizmalarını devreye sokma fırsatı vermiştir. Bu çerçevede 1881 de yapılan anlaşmayla dış borçların miktarı ve ödeme koşulları yeniden belirlenmiş, Avrupalıların alacaklarının tahsili için yeni bir örgüt kurulması öngörülmüştür. Yabancı alacaklıların yönetiminde Duyun-u Umumiye adıyla kurulan bu örgüt, Osmanlı hazinesinin birçok üründen ve vilayetten aldığı vergi gibi gelir kaynakları üzerinde denetim kurmuştur (Pamuk, 1984: 114).

Sermayenin Dünya ölçeğinde birikimi açısından, merkezi otoritenin aldığı borçları geri ödemesi, vergi olarak toplanan tarımsal artığın Avrupa kökenli, para sermayesinin kazandığı faize dönüştürülmesi sürecidir. Bu süreç ilk önceleri Avrupa pazarı ile köylü üretici arasında bağlantı kuran ticaret sermayesi ile gerçekleştirilirken, 1976 da Osmanlı Devleti'nin borçlarını ödeyemeyeceğini ilan etmesiyle beraber bu aracılık ilişkisinin yerine kurulan Duyun-u Umumiye İdaresi bu tarımsal artığın para sermayeye yapılacak faiz ödemelerine çevrilmesinde uygun bir araç olmuştur (Keyder, 2000: 55-61). Osmanlı Devleti 1881 den sonrada borç almaya devam etmiştir. Ancak 1881-1914 dönemi arasında yapılan borçlanmaların önemli bir özelliği vardır bu da Duyun-u Umumiye ile kurulan güçlü kontrol mekanizması ile net fon akımlarının tersine çevrilmesidir. Bu dönemde genel olarak dış borç olarak giren miktarın yaklaşık iki katı dışarıya aktarılmıştır. Yeni borçlanma yoluyla hazineye giren miktar yıllık ortalama 1.8 milyon sterlin iken toplam borç ödemeleri yıllık ortalama 3.7 milyon sterlin civarında gerçekleşmiştir. Bu arada Duyun-u Umumiye'nin kurmuş olduğu sıkı denetim sayesinde Osmanlı piyasasındaki riski azalmış, bu da faiz oranlarının daha düşük düzeylerde seyretmesine neden olmuştur (Pamuk, 1994: 69). Ancak Osmanlı ekonomisine ticaret-finans temelinde şekillenmiş merkantil bir birikim olarak bakıldığında uzun dönemde Osmanlı Devleti'nin aldığı dış borçların, geri ödediği miktarlardan daha fazla olduğu görülmektedir. 1854'den 1914'e kadar Osmanlı'nın aldığı borç miktarı geri ödenen anapara ve faizlere hemen hemen eşittir. Dolayısıyla Osmanlı Devleti uzun dönemde borçluluk durumundan kaynaklanan bir ilişkide zarar görmemiştir. Osmanlı ekonomisindeki temel sıkıntı daha öncede ifade edildiği gibi bir ihracat sektörü yaratamamış, Avrupa malları için bir pazar olma işlevi görmüş olmasıdır. Osmanlı ihracatı yeterli fon sağlamadığından, Avrupalı tüccarların mallarına alıcı bulmaları için Avrupa finans çevreleri bu fonları Osmanlı

ekonomisine enjekte etmişlerdir (Keyder, 2000: 57-58). Bu süreçte büyük ticari imtiyazlara sahip olan Avrupalı tüccarlar ve gayrimüslim azınlıklar iç sömür yoluyla gelirlerini artırırken, vergi ödemedikleri ve istihdam yaratacak sanayi ürünleri üretmeyip mamul mal ithal ettikleri için, toplumsal katkıları sınırlı olmuştur.

5. Doğrudan Yabancı Sermaye Yatırımlarının Etkisi

Osmanlı Devleti'nin Dünya-sistemine eklemlenme sürecinin ya da kapitalizmle bütünleşmesinin bir diğer ayağını doğrudan yabancı sermaye yatırımları oluşturmaktadır. Doğrudan yabancı sermaye yatırımları genellikle komprador sermayesinin ihtiyaçlarına hizmet eder tarzda olmuştur. Yabancı yatırımların en büyük bölümü ise (ağırlıklı Fransa, İngiltere ve Alman şirketleri olmak üzere) özel teşebbüs olarak demiryolları, madenler ve limanlara yapılmıştır.

1914 yılında Osmanlı İmparatorluğunda Yabancı Sermaye Yatırım Miktarı'nın Dağılımı (Fransız Frangı ve Yüzde Değişim)

Yatırımın yeri	Miktar		
	Fransa	İngiltere	Almanya
Kamu borcu olarak	2,454,417,377	577,499.821	867,583,506
Özle yatırım olarak	902,893,000	230,458,675	552,653,000
Toplam	3,357,310,377	807,958,496	1,420,236,506
Yatırımın yeri	Oransal Dağılım		
	Fransa	İngiltere	Almanya
Kamu borcu olarak	60,31	14,36	21,31
Özle yatırım olarak	53,55	13,66	32,77
Toplam	60,08	14,46	25,42

(Kaynak: Düyun-u Umumiye İstatistikleri, Tefvîk Çavdar, s.112)

Yapılan yatırımların büyük bölümü demiryolu ağırlıklıdır. Bunun nedeni demiryolu yatırımında Osmanlı bürokrasisinin, yabancı şirketlere sağlamış olduğu kilometre başına belli bir oranda yıllık kardır. Ancak tabloda görüldüğü gibi yabancı yatırımlar Osmanlı Devletine kardan ziyade faiz elde etmek amacıyla gelmişlerdir. Bu olgu az gelişmiş ülkelerin birçoğunda aynı biçimde gerçekleşmektedir. Sağlanan yüksek faiz haddi, altyapı yatırımları ve dışsal ekonomilerden yoksun bir ülkede yapılacak yatırımın karlılığından daha yüksek olacaktır (Çavdar, 1970:112).

Yeraltı zenginliklerine yani madenlere yönelik sermaye yatırımları ise her koşulda caziptir. Bu çerçevede 1890'dan sonra yabancı şirketlerin maden arama ve işletmesiyle ilgili gerekli imtiyazları sağlamışlardır. 19. yüzyıl sonlarına doğru madenlerle ilgili olarak Osmanlı Devletinde, ilk önce Fransız mevzuatı örnek alınmış daha sonra bazı değişikliklerle yeniden düzenlenen maden tüzükleriyle devlete ait olan madenler yabancılara devredilmiştir. Bu iki dönem arasında ise madenlerin çoğunun denetimi Galata Bankerleri, Rum ve Ermeni mültezimlere bırakılmıştır. Örneğin Fransız sermayeli Ereğli Şirket-i Osmaniyesi kurulmadan önce bu havzadaki 129 kömür ocağından 79 tanesi gayri müslim Osmanlı uyruklarının elindedir. Osmanlı Devletinde tarım ürünlerinden sonra ihraç ettiği ham maddelerin başında da madenler gelmektedir. 1905-1910 arasında maden ihracatı Osmanlı Devletinde yapılan bütün üretimin %70'i kadardır. Krom gibi Osmanlı Devletinde kullanılmayan ya da çok az kullanılan madenlerin tamamı ihraç edilmekte, bakır gibi diğer bazı madenler de ham olarak ihraç edilip tabaka halinde yeniden ithal edilmektedir. Bu süreçte madenler üzerindeki hakların büyük çoğunlukla yabancılardan elinde bulunması ithalat ve ihracat kalemlerinde de ilginç tablolar yaratmaktadır. Örneğin Osmanlı'da 1908 yılında kömür ithalatı 203 bin ton iken ihracatı 329 bin tondur. Ancak 1911 yılında 257 bin ton kömür ihraç edilirken 422 bin ton kömür ithal edilmiştir (Yerasimos, 1977b: 953-962).

Osmanlı Devletinde yabancı sermaye yatırımlarının bileşimine bakıldığında iktisadi bütünleşme sürecindeki temel öğenin ticaret olduğu görülmektedir. Osmanlı Devletinde en büyük paya sahip olan yabancı sermaye Fransızlara aittir ve bunun %75'i demiryolu ve limanlara yapılmıştır. 1914'de Osmanlı Devletindeki yabancı sermaye yatırımlarının %50'si Fransız sermayesinden oluşurken %25'i ise Alman sermayesinden oluşmaktadır. Alman sermayesi Osmanlı ekonomisine geç girmesine karşın giderek önemli bir paya sahip olmuştur.⁶ Alman yatırımlarının %86'sı demiryollarına, %5 limanlara ve %8'i belediye hizmetlerine yapılmıştır (Keyder, 2000: 66).

⁶ 1899'da Siemens ile yapılan ön anlaşmayla Konya'dan Bağdat-Basraya uzanan demiryolu yapımı imtiyazı yüksek bir kilometre garantisiyle Deutsche Bank'a verilmesi kararlaştırıldı. Bunun yanında Almanlar Haydarpaşa istasyon tesisleri yanında bir liman kurma ve işletme imtiyazı verilmesiyle, ticaret ve gümrük işleri üzerinde tek başına egemenlik kurmuştur. Osmanlı hükümeti 1901'de Deutsche Bank'a İran körfezine kadar uzanan Bağdat demir yolu yapımı için imtiyaz vermiş, 1907'de ise Karaviran gölünün kurutulması ve Konya ovasının sulanması için imtiyaz tanımıştır. (Rathmann, 1976: 82-148).

Demiryollarının yapımı bir ülkenin çevreleşme sürecinde oldukça önemli bir paya sahiptir. Nitekim 19. yüzyılda Avrupa sermaye yatırımlarının büyük bir bölümü dış borçlarda ve demiryollarında yoğunlaşmaktadır. Özellikler Osmanlı Devletinde demiryollarına yapılan yatırımların merkez Avrupa ülkeleri için iki önemli etkisi bulunmaktadır. Bunlardan ilki, Osmanlı Devleti'nin vermiş olduğu kilometre garantisi nedeniyle, demiryolu yatırımlarının karlı birer yatırım olmalarıdır. Diğerisi ise demiryolları sermayeyi ihraç eden ülkeler için ucuz hammadde temini ve mamul mallara pazar yaratma işlevi görüyor oluşudur. Ayrıca demiryollarının yapımı hem bazı işletme ve kurulum malzemelerinin demiryolunun yapıldığı ülkeden ithal edilmesine neden olmaktadır ki bu yolla Avrupa demir çelik ürünlerine Dünya çapında büyük bir talep yaratılmıştır. Hem de yapımından sonra Avrupa ülkelerinin mali ve ticari sermayesinin nüfuz ettiği bölgelerde, ihracata yönelik gıda ve hammadde üretimini de arttırmıştır. Bu süreçte, bir yandan pazara dönük tarımsal üretimin genişlemesi, diğer yandan da demiryollarının ulaştırma maliyetlerinin düşmesi, yerli üreticilerin Avrupa sanayi ürünleri rekabeti karşısında yıkılmasına neden olmuştur. Bu şekilde Avrupa mali ve ticari sermayesinin Anadolu da ki tekeli durumu güçlenmiş, imparatorluk toprakları emperyalist Avrupa devletleri arasında çeşitli nüfuz bölgelerine ayrılmıştır (Pamuk, 1994: 78).

Doğrudan yabancı yatırımlarla Osmanlı Devletine gelen yabancı şirketlerin tekeli konumu ve onların iktidarları altındaki emperyalist devletler, tekellerin çıkarları gereği bir paylaşım yarışına girmişlerdir. Bu paylaşım savaşı, Hindistan, Çin, Latin Amerika gibi Dünyanın diğer yerlerinde de birbirine benzer süreçlerle işlemiştir. Sömürge imparatorlukları kurmak ve yarı sömürge ülkeleri paylaşma süreci, tekellerin iki önemli ihtiyacını karşılamaktadır. Bunlardan ilki sermaye ihracıdır. Kapitalizmin ilk aşamalarında meta ihracı önem taşıırken tekeli kapitalizmde bunu yerini sermaye ihracı almıştır. Kapitalizmin ulaştığı bu aşamada emperyalist merkez ülkelerinde ortaya çıkan sermaye fazlası, merkez ülkelerde yatırımların artması, sermayenin organik bileşimini yükselteceği ve bu nedenle kar oranlarını düşürecek için tekeller, belli bir düzeydeki kar oranlarını korumak ve çoğu zaman yükseltmek amacıyla, sermaye fazlalarını, sermayenin kıt, kar oranlarının yüksek olduğu alanlara yönlendirmişlerdir. Aynı zamanda doğrudan yatırımlar, portföy yatırımları ve devlet borçları biçiminde gelişen bu sermaye ihracı, bu alanlardaki hammadde kaynakları üzerinde yoğunlaşmıştır. Bu şekilde bir yandan merkez ülkelerde, kar getirmeyecek olan sermaye fazlaları çevre ülkelere ihraç edilirken diğer yandan bu ülkeler hammadde ihtiyaçlarını da karşılamış bulunmaktadır. Bu süreç birçok ülkede olduğu gibi 19. yüzyılda Osmanlı'nın da

merkez Avrupa ülkelerinin mali ve ticari egemenliği altına girişinde ve yarı sömürge oluşunda önemli bir argümandır.

6. Sonuç

Kapitalizmin Dünya ölçeğinde yayılması beraberinde Dünya ekonomisinin birbiriyle eklenmesi olgusunu başlatmıştır. Ancak bunun için kesin bir tarih ya da başlangıçtan bahsetmek söz konusu değildir. Nitekim Osmanlı İmparatorluğu içinde durum böyle olmuştur. Osmanlı'nın Dünya-sistemiyle eklenmesi de bir süreçtir. Bu sürecin başlangıcının 17.yüzyıl ya da 18.yüzyıl olarak alınması olasıdır ancak burada ki temel sorun, Osmanlı'nın bu süreçte artık eskisi gibi bir Dünya devleti olmayışı ve hem toplumsal hem de iktisadi olarak dönüşümdür. Bu dönüşüm sürecinin her döneminde farklı parametreler ve farklı iktisadi-toplumsal ilişkiler geçerli olmuştur. Bu çerçevede Osmanlı İmparatorluğu artık kapitalist Dünya-sistemi çerçevesinde, onun kısıtlamalarına ve kurallarına göre hareket eden bir devlettir.

Osmanlı, Dünya'nın birinci emperyalist paylaşım savaşı öncesi yarı sömürge bir devlet konumundadır. Başta İngiltere Fransa ve Almanya olmak üzere batılı merkez ülkeleri borçlandırma ile elde ettikleri avantajla ekonomik müdahaleyi gerçekleştirmişler ve 19 yüzyıl sonunda Osmanlı'yı sömürüye açık bir toplum haline getirmişlerdir. Bu süreçte Osmanlı'nın tarım, zanaat ve ticaret gibi yapılarına ilişkin bilgiler ve veriler, onun Dünya-sistemine eklenmesi ile başlayan çevreleşme sürecinin, kendine has özelliklerini ortaya koymakta bunda başta süreç içerisinde değişen-dönüşen bürokratik yapının ve ekonomi dışı etkenlerin belirleyici olduğu görülmektedir. Bu etkenler bir yandan devletin klasik anlamda bir sömürge olmasına engel olmuş ancak diğer yanda toplumsal artığın ticari sermayenin eline geçmesinde aracı olmak gibi mekanizmalar üstlenerek imparatorluğun çevreleşmesine katkı sağlamıştır. Ancak burada dikkat edilmesi gereken asıl husus, Osmanlı'nın tarihinin kendine özgü dinamiği ve çevreleşme süreci boyunca bu dinamiği dönüştürerek yıkan mekanizmalardır. Bu dönüşümün nedeni Dünya ölçeğinde genişleyen kapitalist sistemin gelişiminin bir sonucudur. Dünya ölçeğinde genişleyen kapitalist sistem Osmanlı İmparatorluğunu içine alarak onun üretim sistemlerinin, devlet yapısını ve toplumsal yaşamı örgütleyen kuralları yeniden biçimlendirmiştir.

Kaynaklar

Berkes, Niyazi: **Türkiye İktisat Tarihi**, C.II, Gerçek Yayınevi, İstanbul, 1976.

Çavdar, Tevfik: **Osmanlıların Yarı Sömürge Oluşu**, Ant Yayınları, İstanbul, 1970.

Du Velay, A: **Türkiye Maliye Tarihi**, (Der. Maliye Tetkik Kurulu), M.B. Tetkik Kurulu Yayınları, No178, Ankara, 1978

Eldem, Edhem: "Ottoman Financial Integration with Europe: Foreign Loans, the Ottoman Bank and the Ottoman Public Debt", **European Review**, Vol. 13, No. 3, 2005, s. 431-445.

Gülalp, Haldun: **Gelişme Stratejileri ve Gelişme İdeolojileri**, Yurt Yayınları, Ankara, 1983.

İnan, Huricihan: "Osmanlı Tarihi ve Dünya Sistemi: Bir Değerlendirme", **Toplum ve Bilim**, Sayı 23, Güz 1983, s.9-39,

İnalçık, Halil: "Capital Formation in the Ottoman Empire" **The Journal of Economic History**, Vol. 29, No. 1, March 1969, s. 97-140.

Kazgan, Gülten: **Tanzimat'tan XXI. Yüzyıla Türkiye Ekonomisi**, Altın Kitaplar Yayınevi, İstanbul, 1999.

Keyder, Çağlar: **Türkiye'de Devlet ve Sınıflar**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2000

Kıray, Emine: **Osmanlı'da Ekonomik Yapı ve Dış Borçlar**, İletişim Yayınları, İstanbul, 1995

Kurmuş, Orhan: **Emperyalizmin Türkiye'ye Girişi**, Bilim Yayınları, İstanbul, 1977

Pamuk, Şevket: "The Ottoman Empire in the "Great Depression" of 1873-1896", **The Journal of Economic History**, Vol. 44, No.1, March., 1984, s. 107-118.

Pamuk, Şevket: **100 Soruda Osmanlı Türkiye İktisat Tarihi 1550-1914**, Gerçek Yayınevi, İstanbul, 1993.

Pamuk, Şevket: **Osmanlı Ekonomisinde Bağımlılık ve Büyüme 1820-1913**, Türkiye Araştırmaları, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1994.

Pamuk, Şevket: "Osmanlı Devleti'nin Dış Borçlanma Deneyimi," **Muhasebe ve Finansman Dergisi**, Sayı 12, Ekim 2001.

Rathmann, Lothar: **Alman Emperyalizminin Türkiye'ye Girişi**, Bilim Araştırma Dizisi, Gözlem Yayınları, İstanbul, 1976.

Yerasimos, Stefanos: **Az gelişmişlik Sürecinde Türkiye, Bizanstan Tanzimatı**, Cilt 1, Çev: Babür Kuzucu, Gözlem Yayınları, İstanbul, 1977a.

Biber, A. E. (2009). Osmanlı İmparatorluğu'nun dünya sistemine eklenme süreci ve gelişmişliğinin evrimi. *Uluslararası İnsan Bilimleri Dergisi* [Bağlantıda]. 6:1. Erişim: <http://www.insanbilimleri.com>

Yerasimos, Stefanos: **Az gelişmişlik sürecinde Türkiye, Tanzimattan I. Dünya Savaşına**, Cilt 2, Çev: Babür Kuzucu, Gözlem Yayınları, İstanbul, 1977b.

Wallerstein, I., Decdeli, H., Kasaba, R. "Osmanlı İmparatorluğunun Dünya Ekonomisi ile Bütünleşme Süreci", **Toplum ve Bilim**, Sayı 23, Güz 1983, s. 41-54